

پروفیسر

ساسانیان و طبقات اجتماعی

تالیف

دکتر پریسا گنجی

انتشارات فرزندگان دانشگاه

۱۳۹۸

سرشناسه	: گنجی، پریسا، ۱۳۴۹ -
عنوان و نام پدیدآور	: ساسانیان و طبقات اجتماعی / تألیف پریسا گنجی.
مشخصات نشر	: تهران: فرزندگان دانشگاه، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۳۰۸ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۲۲-۶۵۳۸-۳۱-۲
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: طبقات اجتماعی -- ایران -- تاریخ -- ۲۲۶ - ۶۵۱ م
موضوع	: Social classes -- Iran -- History -- ۲۲۶ - ۶۵۱
موضوع	: ایران -- تاریخ -- ساسانیان، ۲۲۶ - ۶۵۱ م.
موضوع	: Iran -- History -- Sassanids, ۶۵۱-۲۲۶
رده بندی کنگره	: HN ۲/۶۷۰ ۱۳۹۷ ۲۸ ط۹ /
رده بندی دیویی	: ۵۰۹۵۵/۳۰۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۶۲۰۳۹۹

انتشارات فرزندگان دانشگاه

ساسانیان و طبقات اجتماعی

تألیف: دکتر پریسا گنجی

ناشر: فرزندگان دانشگاه

ناظر فنی: محسن فاضلی

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۸

شمارگان: ۱۱۰۰ جلد

قیمت: ۶۲۰۰۰ تومان

شابک: ۲- ۳۱- ۶۵۳۸- ۶۲۲- ۹۷۸

مرکز فروش: تهران، میدان انقلاب، خ منیری جاوید، کوچه مینا، پلاک ۲۹، طبقه سوم

۰۲۱۶۶۹۷۹۵۱۹ - ۰۲۱۶۶۹۷۹۵۲۶

تقدیم بہ روح پدر نزر کو اور عزیزم

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۹
فصل اول.....	۱۳
کلیات.....	۱۳
فصل دوم.....	۳۵
عوامل مؤثر بر شکل‌گیری نظام طبقاتی در عهد ساسانی.....	۳۵
فصل سوم.....	۱۱۱
نقش شاهان و روحانیان در حمایت و تداوم نظام طبقاتی در عهد ساسانیان.....	۱۱۱
فصل چهارم.....	۱۸۹
نقش نجبا در تداوم نظام طبقاتی عهد ساسانیان.....	۱۸۹
فصل پنجم.....	۲۴۱
نقش رنگ در تبیین و تداوم نظام طبقاتی در عهد ساسانیان.....	۲۴۱
فصل ششم.....	۲۵۳
تأثیر نظام طبقاتی بر پیدایش نهضت مزدکیه.....	۲۵۳
منابع و مأخذ.....	۲۸۳

پیشگفتار

موقعیت جغرافیایی ایران در جنوب غربی آسیا سبب ارتباط با اقوام مختلفی از چهار سوی قلمرو این سرزمین گردیده است. خود ایران از بعد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی هم از دیگر تمدنهای باستانی تأثیر پذیرفته و هم تأثیرات عمیقی بر آنان گذاشته است. یکی از نظام های اجتماعی که تا حدودی از طریق تبادلات فرهنگی و میراث ادوار قبل در ایران باستان پدید آمد، تقسیم جامعه به طبقات مختلف بود، که در عهد ساسانیان بصورت یک قانون مدون از سوی دولت اجرا گردید. نظام طبقاتی، حاکم در عهد ساسانی نظامی ابتکاری توسط ساسانیان نبود، بلکه این نظام ریشه در تمدنها و فرهنگهای قبل از ساسانیان داشت، در تمدنهای قبل از ساسانیان نظام های طبقاتی مشابه وجود داشته است. در روزگار پارتیان خاندانهای بزرگ قدرتی روز افزون داشتند تا جایی که حسادت شاهان اشکانی را بر می انگیزتند؛ این خاندانها در منطقه تحت نفوذ خویش خودمختار بودند. با روی کار آمدن ساسانیان به رهبری اردشیر بابکان تحول بزرگی در ساختار حکومتی ایجاد شد. اردشیر که خود یک موبد زاده بود با تکیه بر حمایت روحانیون زرتشتی به سیستم حکومت ملوک الطوائفی اشکانیان پایان داده و اساس کار را بر دو ویژگی، حاکمیت سیاسی نسبتاً متمرکز و رسمی کردن دین زرتشتی نهاد، اردشیر به توصیه روحانیون زرتشتی که ریشه در آموزه های متون دینی و اوستا داشت اقدام به تقسیم جامعه به طبقات مختلف نمود. در واقع طبقات اجتماعی که در ادوار قبل از ساسانیان در جامعه ایران و دول همجوار وجود داشت؛ در عهد ساسانیان بصورت یک قانون نظام مند تحت عنوان نظام طبقاتی، در سایه حمایتهای شاهان ساسانی و طبقه روحانیون نضج گرفت و تا پایان حیات این سلسله ادامه داشت. البته تعداد طبقات از ابتدا تا انتها یک دست باقی نماند بلکه با گسترش سیاست شهرنشینی و به تبع افزایش حجم مراودات اقتصادی - اجتماعی طبقه ی جدیدی به نام دبیران از بطن طبقه روحانیون بوجود آمد که تحت آموزشهای خاصی از بین فرزندان طبقات نجبا و اشراف انتخاب میشدند. ساختار نظام طبقاتی عهد ساسانیان به گونه ای تنظیم شده بود که در بسیاری از منابع از ممکن نبودن تحرک طبقاتی در این دوره سخن رفته است، اما شواهدی مبنی بر امکان تحرک و ارتقای طبقاتی وجود دارد؛ در چنین نظامی طبقات بالای جامعه حامی آن بوده چرا که حفظ وضع موجود و تداوم این نظام امتیازات خاص آنها از جمله، رفاه اقتصادی، معافیت مالیاتی و غیره حفظ می شد. و طبقات پایین جامعه که عموم مردم شهری و روستایی را شامل می شدند، همواره، نسبت به

برقراری و تداوم نظام طبقاتی معترض بوده. ظهور مزدک و قیام او علیه نظام طبقاتی و زیاده خواهی نجبا مصداق روشن این تعارضات در جامعه ساسانی بوده. در این پژوهش تلاش شده تا با رویکرد مطالعه توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع باقی مانده از عهد ساسانی و دوره اسلامی و پژوهش های جدید منشاء نظام طبقاتی و عوامل مؤثر بر شکل گیری و تداوم نظام طبقاتی در عهد ساسانی را مشخص نمود.

یکی از ادوار مهم تاریخ ایران که از جهات مختلف قابل تعمق و مطالعه می باشد؛ دوره ساسانیان است. اختلاف طبقاتی جوامع انسانی در زمان و مکان متفاوت دیده شده است و در ایران باستان قبل از ساسانیان نیز وجود داشته است. اردشیر بابکان بنیانگذار این سلسله با سعی مجدانه توانست امپراتوری تازه ای را در پارس بر روی ویرانه های امپراتوری فراموش شده ی هخامنشی بنیاد نهد که تمرکز و وحدت آن مخصوصاً بعد از خود او رفته رفته به وسیله ی آیین زرتشت تضمین و تحکیم گردید. اردشیر که خود یک موبد زاده بود بر اساس آموزه های دین زرتشت جامعه را به طبقات مختلف تقسیم نمود؛ وی با برقراری و حمایت از نظام طبقاتی در صدد برقراری نظم و امنیت در جامعه بوده، و از سوی دیگر تخصصی نمودن مشاغل و موروثی نمودن آنها در خانواده ها بوده است. در توجیه نظام طبقاتی می توان گفت که طبقاتی بودن جامعه برای توسعه ی کشور ضرورت داشت. کسانی که متولیان امور دینی بودند علوم دین را از معلمانی که پدران و بزرگان شان بودند می آموختند و خبره می شدند؛ آنها که اهل پیشه بودند پیشه ها را از استادان و پدران و برادران خود یاد می گرفتند؛ همین سان مشاغل اداری، صنعت گران و دیگر مشاغل به صورت موروثی تجربه هایشان را به نسل های پس از خود انتقال می دادند. البته ساسانیان بر حسب شرایط جدید و روش نوینی که بوجود آمده بود علاوه بر سه طبقه روحانیون، ارتشیان و کشاورزان که بر اساس متون دینی و کتاب اوستا ترویج می شد طبقه دبیران را نیز ایجاد نمودند. این طبقه که از طبقه روحانیون جدا شده بود؛ بر اساس تعلیمات و آموزشهای سخت، اعضای آن انتخاب می شد تا بتوانند بر اساس خرد محوری نظام اداری ساسانیان را رتق و فتق نمایند. نظام طبقاتی حاکم در عهد ساسانیان یکی از دلایل ماندگاری زبان و فرهنگ ایران و هویت ایرانی بعد از سقوط ساسانیان نیز بود.

در این کتاب سعی شده است که ریشه ی نظام طبقاتی در ادوار قبل از ساسانیان در ایران و دول همجوار روشن گردیده و عوامل مؤثر بر تداوم این نظام تا پایان حکومت ساسانیان مورد کنکاش و بررسی قرار گیرد.

بدین منظور این کتاب در شش فصل تدوین شد. در فصل اول کلیاتی در مورد مسائل پژوهش مطرح گردید. در ابتدا مسأله اصلی تحقیق، بیان و سپس سؤال‌های پژوهشی، طرح و فرضیه‌ها و مفاهیم تعریف گردید در ادامه به روش انجام تحقیق، محدودیت‌ها و ضرورت‌های پژوهش و پیشینه‌ی تحقیق پرداخته شد. در پایان این فصل، منابع اصلی پژوهش در چهار قسمت منابع دوره ساسانی، منابع خارجی عصر ساسانی، منابع تاریخی دوره اسلامی و منابع جدید مورد بررسی قرار گرفت.

در فصل دوم ساختار اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و شکل‌گیری نظام طبقاتی در دول باستان از جمله عیلام، هخامنشیان و پارتیان، در فلات ایران و همچنین تمدن‌های بین‌النهرین، آسیای صغیر، مصر و یونان، روم و هند نیز در این راستا مورد بررسی قرار گرفت.

در فصل سوم نقش دین و دولت در تداوم نظام طبقاتی در عهد ساسانیان تشریح شده، نگارنده در این فصل سعی نمود تا بر اساس نظام طبقاتی عهد ساسانیان نقش طبقه‌ی روحانیون زرتشتی و سیاست شاهنشاهان ساسانی در تداوم نظام طبقاتی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و در ادامه به حوادثی که باعث سرنگونی شاهانی که در صدد شکستن ساختار نظام طبقاتی و کاهش نفوذ طبقات بالا بودند، پرداخته شده است.

فصل چهارم با عنوان «نقش بزرگان در تداوم نظام طبقاتی عهد ساسانیان» تنظیم گردید. در این فصل در ابتدا به بررسی جایگاه بزرگان عصر ساسانی از جمله ارتشتاران، ویسپوهران، بزرگان، و آزادان و زنان در سلسله مراتب نظام طبقاتی عهد ساسانی پرداخته شد و در ادامه نقش هر یک از این طبقات و اقدامات آنها در تداوم نظام طبقاتی عهد ساسانی تشریح گردید.

فصل پنجم با عنوان «نقش رنگ در تبیین نظام طبقاتی عهد ساسانیان» تنظیم گردید. در این فصل کارکرد رنگ و نقش آن در تبیین نظام طبقاتی عهد ساسانی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در فصل آخر به تأثیر نظام طبقاتی بر قیام مزدک و شکل‌گیری نهضت مزدکیه پرداخته شد، در آغاز اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه ایران مقارن ظهور مزدک بررسی گردید و در ادامه اصلاحات اجتماعی در تعدیل نظام طبقاتی و تحولات سیاسی ناشی از نهضت مزدک در جامعه ایران عهد ساسانیان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

فصل اول

کلیات

۱-۱- بیان مسأله

ساسانیان که در نبرد هرمزدگان با پیروزی اردشیر بابکان بر اردوان پنجم (۲۲۴ م.) آخرین شاهنشاه اشکانی روی کار آمدند، تا حمله اعراب مسلمان در ایران حکومت کردند. این سلسله بعد از شاهنشاهی هخامنشی مقتدرترین و معروفترین سلسله شاهنشاهی ایران قبل از اسلام بود و پادشاهی آنان از کشته شدن اردوان اشکانی (۲۲۴ م.) تا کشته شدن یزدگرد سوم (۶۵۲ م.) آخرین شاهنشاه ساسانی به مدت ۴۲۶ سال تداوم یافت. در این مدت ۳۵ تن از آنان بر تخت نشستند. شاهنشاهی ساسانی علاوه بر ایران کنونی، بین النهرین، ارمنستان، اران و ماورالنهر و در مشرق تا رود سند را در دست داشت و پایتخت ساسانیان شهر تیسفون واقع در مشرق دجله بود.

در ایران باستان بنا بر سنتی دیرینه جامعه به سه یا چهار طبقه تقسیم می شد. (کریستین سن، ۱۳۷۹، ص ۱۵۰) مورخان بر این باورند که این میراث مشترک به دوران هند و اروپایی برمی گردد که رد پای آن را می توان در جوامع و باورهای اقوام هند و اروپایی دید. اوستا کهن ترین منبع ایران باستان که در بردارنده باورها و آموزه های کهن اقوام ایرانی می باشد، جامعه را به چهار پیشه ی روحانیون، جنگجویان، کشاورزان و صنعت گران تقسیم کرده است. می توان این تقسیم بندی را با چهار پیشه ی ودایی روحانیون، جنگجویان، کشاورزان و بندگان تطبیق داد. در واقع، آیا این تقسیم بندی بر پایه آموزه های مذهبی و اعتقادی صرف حاصل شده یا عوامل اجتماعی هم در شکل گیری آن دخیل بوده

اند؟

یکی دیگر از عوامل معرفی طبقات رنگ بوده است. در ساختار نظام طبقاتی رنگ ها کاربرد ویژه ی خود را دارند. رنگ یکی از آشکارترین نمادهای جامعه ی سه بخشی هند و اروپائیان بوده است. رنگ ها با وظایف و نقش این سه طبقه ی اجتماعی تناظر یک به یک دارند. در بیشتر جوامع باستان از جمله: هند، ایران، هیتی ها، سلت ها، و لاتین ها رنگ سفید را برای روحانیون و قمرز را برای جنگجویان به کار می بردند. خود زرتشت هم لباس سفید می پوشید که نشان از پاکی و خلوص است. بعد ها در ایران رنگ آبی - برای نمایاندن کشاورزان و دامپروران - به رنگ سبز تغییر یافت.

(Vali en f el s, ۲۰۰۰, ۲۷۰)

در اوستای متاخر در یسن ۱۹ بند ۱۷ از چهار پیشه سخن به میان آمده است؛ پیشه ها شامل، روحانیون، جنگاوران، گله داران و صنعتگران، هر کدام بر اساس اصول سه گانه ی دین زرتشت - پندارنیک، گفتار نیک و کردار نیک - خویشکاری ویژه ی خود را انجام می دادند. شایان ذکر است که فقط در همین یسن است که جامعه به چهار طبقه تقسیم شده و غالباً از سه طبقه نام برده شده است، که کشاورزان (گله داران) و صنعتگران با هم در یک طبقه قرار گرفته اند. در جامعه ریگ ودایی هم در کنار هفت شغل با سه طبقه آریایی (ریگ ودا ۱۰، ۹۰) روحانیون، نجیب زادگان و کشاورزان سر و کار دارد. همانند ریگ ودا، در اوستای متاخر طبقه ای به نام صنعتگران نیز وجود دارد که با سودر^۱ هندی مطابقت دارد. پدید آمدن ساختار اجتماعی چهار طبقه ای گویا در برخورد با فرهنگ بین النهرین دستخوش دگرگونی گردید.

با نگاهی کلی، ما مشابه این نوع تقسیم بندی را با طبقات متفاوت در جوامع دیگر نیز می یابیم. جامعه مصر باستان به سه طبقه اصلی بالا یا عالی مرتبه، متوسط و دون مرتبه تقسیم می شود. طبقات مذکور موروثی بودند. ولی لزوماً همیشگی نبوده و ازدواج یا کار تأثیر زیادی در ارتقاء طبقاتی فرد داشته است. در قوانین حمورابی نیز از سه طبقه نام برده شده است. مالکان زمین^۲، شهروندان آزاد بی زمین^۳، بردگان^۴. بنابراین می توان گونه هایی از ساختار اجتماعی طبقاتی را در جوامع قبل از عهد ساسانی ردیابی نمود. (Mal or y ۱۹۷۷, ۱۵۱)

^۱ - Sudra

^۲ - Awilum

^۳ - Mushkenum

^۴ - Wardum

در نظام طبقاتی عهد ساسانیان مناصب از پدر به پسر منتقل می شد. اما بنا بر روایات، استثنائاتی نیز وجود داشت: چنانچه کسی شایستگی نشان می داد و از عهده ی آزمایشات سخت موبد بزرگ بر می آمد، پس از تصویب شاه شاهان به طبقه ی بالاتر جامعه ارتقاء می یافت. در نامه تنسر، بر حفظ طبقات و مراتب مردم توسط بنیانگذار سلسله ساسانی تاکید شده است. با استناد به نامه ی تنسر مورخان در بیشتر موارد، جامعه ایرانی عهد ساسانی را در خصوص جایگاه افراد در طبقات، بسیار سخت گیرانه ارزیابی کرده اند. این نگرش در کل باعث شد تصور نادرستی از جامعه ی ایران عهد ساسانی ارائه شود.

شاهنشاهان ساسانی با اتخاذ سیاست تمرکز گرایی به گسترش شهر نشینی و تعاملات اقتصادی و فرهنگی با دول همجوار پرداختند. شهر نشینی باعث احداث شهرهای جدید و افزایش حجم مراودات دیوانی و اقتصادی بین ساکنان این شهرها شد. گسترش تعاملات اقتصادی و فرهنگی با سایر کشورها نیازمند روش جدیدی در اداره ی کشور بود که ظهور طبقه جدیدی موسوم به "دبیران" از تبعات آن بود. مهمترین کارکرد طبقه دبیران اداره ی نظام دیوان سالاری آن عهد بود.

ساسانیان بر اساس اتحاد دین و دولت نظام حکومتی خود را بنیان نهادند. در این راستا بسیار پایبند به ارکان دینی خود بودند. آنها در اکثر زمینه ها بسیار شکوفا و مقتدر عمل کردند، اما در زمینه نظام طبقاتی، آئین مانی و نهضت مزدک در مقابل آنها قد علم کرد. بدیهی است که ظهور آئین مانی و نهضت مزدک ثمره ی نارضایتی مردم از نظام طبقاتی و ظلم نجبا به طبقات پایین جامعه بود. جای بسی تأمل و بررسی دارد که چگونه ساسانیان در زمینه کشور داری و امور داخلی با تثبیت نظام طبقاتی درصدد برقراری نظم و آرامش در داخل کشور بودند. از اینرو بررسی وضعیت طبقات عهد ساسانی، تعاملات اجتماعی و سیاسی بین طبقات و کارکردهای مختلف آنها در جهت نظم و نسق امورات جاری کشور در این رساله مورد نظر است. به علاوه بررسی نقش مثبت و منفی دول همجوار در پدید آمدن و تداوم این نظام طبقاتی و فراز و نشیب های آن یکی از مسائل اصلی این تحقیق می باشد.

۲-۱- سؤالات تحقیق

۱-۲-۱- پرسش اصلی تحقیق (مسأله تحقیق)

عوامل مهم در شکل نظام طبقاتی عهد ساسانی کدامند؟

۱-۲-۲ پرسش های فرعی:

۱- عوامل اساسی در تداوم نظام طبقاتی عهد ساسانی کدامند؟

- ۲- نحوه تعیین پایگاه اجتماعی افراد در نظام طبقاتی عهد ساسانی چگونه بوده است؟
- ۳- تعداد طبقات اجتماعی در عهد ساسانی در طول چهار قرن چه تغییری کرده است؟
- ۴- رنگ چه نقشی در تفکیک و معرفی افراد در نظام طبقاتی عهد ساسانی داشته است؟
- ۵- تأثیر نظام طبقاتی عهد ساسانی در پیدایش نهضت ضد دولتی مزدک چگونه و تا چه حد بوده است؟

۱-۳-۳- فرضیه‌ها

۱-۳-۱- فرضیه اصلی

انظام طبقاتی حاکم بر مناسبات اجتماعی در عهد ساسانی ملهم از آموزه های دینی زرتشتی، طرح داریوش کبیر و نظام طبقاتی اعمال شده در تمدنهای همجوار بوده است.

۱-۳-۲- فرضیه های فرعی:

- ۱- دین به عنوان اهرمی از جانب اهورامزدا، توزیع نابرابر قدرت و ثروت که در انحصار طبقات بالای جامعه بود و طبقات مذکور حیات خود را در گرو تداوم نظام طبقاتی می دیدند، با تمام قدرت در تثبیت و تداوم نظام طبقاتی می کوشیدند.
- ۲- در نظام طبقاتی عهد ساسانی طبقه ی هر فرد از بدو تولد معین، مشخص و موروثی بود.
- ۳- تعداد طبقات در نظام طبقاتی عهد ساسانی از پیدایش این سلسله تا فرجام ثابت بوده است.
- ۴- رنگ لباس در نظام طبقاتی عهد ساسانی دارای کارکرد منحصر به فرد بود، هر طبقه ملزم به پوشیدن رنگ خاص طبقه خویش بوده است.
- ۵- تمرکز قدرت و ثروت در دست طبقات بالای جامعه و فقر و مظلومیت طبقات پایین شاید زمینه ساز ظهور نهضت مزدک گردید، که دکترین اصلی او برابری و عدالت خواهی بود.

۱-۴-۱- تعریف مفاهیم

در هر موضوع پژوهشی چند مفهوم و کلید واژه وجود دارد که باید تعریف شوند. واژگانی که در کتاب های مربوط به تاریخ ساسانیان متداول و رایج هستند و پیوسته بر زبان اهل دانش و پژوهش جاری می شوند. گر چه آشنا هستند اما تفاوت های خاصی دارند و اغلب دارای بار معنی گسترده ای نیز می باشند، از این رو هر محقق و خواننده ی تحقیق برداشت متفاوتی از آن کلمه با اصطلاح خواهند داشت.

ساسانیان : شاهنشاهی ساسانی یا ساسانیان نام دودمانی ایرانی است که از سال ۲۲۴ تا ۶۵۱ میلادی (۴۲۶ سال) بر ایران فرمانروایی کردند. بنیان این شاهنشاهی یکپارچه را اردشیر (ارتخشتره؛ از/ارت: مقدس ، وختشتره: شهریار) بنا کرد . دودمان ساسانی آخرین دودمان پیش از دوره اسلامی در ایران بوده اند (سامی، ۱۳۸۸: ۲۵۳).

نظام طبقاتی : نظام طبقاتی، یک سیستم فراگیر اجتماعی است که در آن مردم به چند طبقه مجزا تقسیم می‌شوند. این شیوه‌ی مدیریت اجتماعی بدون هیچ‌گونه تردیدی ظالمانه‌ترین منش مدیریتی است، چه اینکه همواره عده‌ای خود را برخوردار از حقوق کامل شهروندی دانسته و مابقی را از ابتدایی‌ترین حقوق، محروم می‌سازند. در عصر ساسانی، ایران دارای سیستم حکومتی شاهنشاهی بود که در آن ثروت بیکران در دست گروهی اندک متمرکز شده، و اکثریت توده مردم در فقر و تنگدستی به سر می‌بردند و بنا بر ساختار نظام طبقاتی نمی‌توانستند از طبقه‌ی پایین جامعه به طبقات بالا ارتقاء یابند.

طبقات اجتماعی : جامعه ساسانی به شیوه‌ی طبقاتی اداره می‌شد . جامعه به چهار طبقه‌ی موبدان (آسروان) ، جنگاوران(ارتیشتاران) ، دبیران (مستخدمان ادارات) و پیشه‌وران (توده ملت که شامل روستائیان یا واستر یوشان ، صنعتگران و شهریان یا هتخشان) تقسیم می‌شد . مردم طبقه‌ی پایین جامعه در این نظام قادر به بالا بردن طبقه خود نبودند و برای همیشه خود و نوادگان و پیشینیان در همان طبقه باقی می‌ماندند(مشکور، ۱۳۸۱: ۱۰۷-۱۰۶).

نهیضت مزدک : مزدک پسر بامداد بود. در مورد مزدک اختلاف نظر وجود دارد. عده‌ای او را اهل نسا و تعدادی او را اهل استخر فارس می‌دانند، ولی اکثر مورخان زادگاه وی را نیشابور می‌دانند، وی یکی از نهیضت‌های اجتماعی ایران را در زمان حکومت قباد یکم ساسانی ایجاد کرد . اوضاع مملکت در این زمان سخت آشفته بود و هپتالیان از جانب مشرق و شمال پی در پی به ایران هجوم می‌آوردند. کشمکش‌های شدید و خونین مذهبی بین موبدان زرتشتی و یهودیان، فرقه‌های مختلف مسیحی با یکدیگر و دولت ایران با مسیحیان که آنان را عوامل امپراتوری روم می‌دانست، در جریان بود. خشکسالی‌های پیاپی نیز مردم گرسنه و محروم را به عصیان وامی‌داشت. در این زمان مزدک که از روحانیون زرتشتی بود و بر پایه آموزه‌های مانی در باب آفرینش و جهان دیگر معتقداتی ویژه داشت ، و مردی سخنور بود، خواسته‌های مردم را به گوش قباد شاهنشاه ساسانی رسانیده و رهبری

نهضتی را عهده دار شد که قریب به ۳۰ سال توانست توده های عظیمی از مردم را بر اساس شعار برابری و برادری علیه طبقات بالای جامعه که ثروت و قدرت را در انحصار خویش گرفته بودند به قیام وادار نماید (کریستین سن، ۱۳۷۹: ۴۶۰-۴۵۵؛ مشکور، ۱۳۸۱: ۱۱۱-۱۱۰).

۱-۵-۰- سوابق مربوط

۱-۵-۱ منابع دوره ی ساسانی

کتیبه های دوره ی ساسانی

یکی از مهمترین اسناد و مدارک دوره ساسانیان کتیبه ها و سفال نوشته ها و چرم نوشته های مختلفی است که از این دوره به دست آمده است. آثار کتیبه ای دوره ساسانی گاه به دو یا سه زبان نوشته می شوند. این تنوع در نوشته های روی سکه ها، فلزات و مهر ها هم دیده می شود. کتیبه هایی که به وسیله شاهان ساسانی و یا درباریان بر جای مانده است، همه آنان به خط پهلوی کتیبه ای یا منفصل نوشته شده است. قدیمترین این کتیبه ها متعلق به اردشیر اول ساسانی (۲۲۴ تا ۲۴۳م) و متأخرترین آن کتیبه مهر نرسه (قرن پنجم میلادی) است (اکبر زاده، ۱۳۸۱: ۲۱). کتیبه اردشیر بابکان و اورمزد در نقش رستم (ANRna) در نقش رستم، روی شانه اسب اردشیر در تصویری که وی نماد پادشاهی را از دست اورمزد می گیرد، سنگ نبشته ای به سه زبان دارد که متن آن به شرح زیر است: «این پیکره (تندیس) مزدیسن (مزدایرست) مغ (خداوندگار) اردشیر شاهان شاه ایران که چهار (نژاد) از ایزدان پسر یغ بابک شاه است» (اکبر زاده، ۱۳۸۱: ۲۱).

کتیبه شاپور اول در نقش رجب (ŠNRb): در سه کیلومتری شمال تخت جمشید نقشی از شاپور اول و همراهان او با کتیبه ای شامل نام و عنوان و نسب شاه به سه زبان وجود دارد. تحریر پارسی و یونانی بر روی شانه اسب و تحریر پهلوی در قسمت مسطح صخره در برابر سینه شاه کنده شده است. متن این کتیبه با تفاوتی اندک همانند متن کتیبه اردشیر بابکان است و نام شاپور جای آن را گرفته است.

کتیبه شاپور اول در حاجی آباد (Šh): در دره ی رودخانه «پلوار» در نزدیکی آبادی حاجی آباد بر سینه کوهی کتیبه ای به دو زبان پهلوی و پارسی نگاشته شده است. این ناحیه در چند کیلومتری نقش رستم قرار دارد و جزو منطقه استخر قدیم بوده است. متن این کتیبه جزء یکی از منابع اصلی بررسی طبقات اجتماعی و سیاسی دوره ساسانیان محسوب می شود. در بخشی از این کتیبه آمده است: «هنگامی که این تیر انداختیم، پس پیش شهرداران و ویسپهران و بزرگان و آزاد مردان انداختیم

ما پای به این دره نهادیم.» (تفضلی، ۱۳۸۵: ۸). در این کتیبه طبقات اجتماعی در اوایل عصر ساسانی معرفی شده است. البته طبقاتی که معرفی شده اند شامل طبقات بزرگان و اشراف بوده، اسمی از طبقات پایین جامعه نیامده است.

کتیبه شاپور اول در تنگ براق (ŠTBq): کتیبه ای که در سال ۱۳۳۵ خورشیدی در ۱۲۳ کیلومتری غرب آباده در شمال استان فارس کشف شد. متن این کتیبه همانند کتیبه شاپور در «حاجی آباد» است و طبقات اجتماعی سیاسی ساسانیان در آن مشخص شده است.

کتیبه شاپور در کعبه زرتشت (ŠKZ): یکی از مهمترین و مفصل ترین کتیبه های دوره ساسانی است. این کتیبه بر دیوار مکعبی ساختمان کعبه زرتشت در نقش رستم نگاشته شده است. تحریر پهلوی دارای سی و پنج سطر بر دیوار شرقی و تحریر پارسی دارای سی سطر و تحریر یونانی هفتاد سطر است. این کتیبه دارای چند بخش است که برای مطالعه دوره ساسانی اهمیت بسیاری دارد. این کتیبه شامل سه بخش است: ۱. مقدمه، ۲. متن اصلی، ۳. خاتمه کتیبه

۱- مقدمه: شامل معرفی شاپور و ذکر نسب اوست. ۲. متن اصلی که دارای چند بخش است - ذکر استانهای کشور - شرح نخستین لشکر کشی شاپور علیه گردیانوس قیصر روم و از میان رفتن او و جانشین شدن فیلیپ و قبول پرداخت باج - شرح دومین لشکر کشی شاپور که در این بخش سرزمینهای اشغال شده توسط سپاه ایران را بر می شمارد - لشکر کشی سوم شاپور و به اسارت در آمدن والر یانوس و ذکر سرزمینهای که به تصرف ایران در آمده بود - ذکر تأسیس آتشکده هایی که شاپور در جاهای مختلف برای روان خویش یا اعضای خاندان خود برپاداشته و نذوراتی که برای روح خود یا خاندان سلطنتی یا بزرگان دربار به این آتشکده ها اختصاص داده است. کتیبه شاپور در کعبه زردشت از چندین جهت از مهمترین کتیبه های ساسانی است. اهمیت زبان شناسی آن در این است که این کتیبه منبعی قدیمی برای مطالعه ساختمان زبان پهلوی و پارسی است. از نظر تاریخی نیز شرح حوادث مهمی در آن آمده است و نیز با مطالعه آن تا حدی به تشکیلات اداری و مقامات و مناصب و نهایتاً طبقات مهم این دوره پی می بریم (تفضلی، ۱۳۸۵: ۸).

کتیبه نرسه در پایکولی: «پایکولی» در جنوب سلیمانیه عراق، در شمال قصر شیرین واقع شده است. در این محل برج مکعب شکلی وجود داشت که از تخته سنگهای تراشیده ساخته شده است و بر چهار دیوار آن پیکره بزرگ «نرسه» (۲۹۳ تا ۳۰۲ م) نقش شده است. در این برج کتیبه ای از این پادشاه

به دو زبان پهلوی و پارسی نگاشته شده است. این تخته سنگ یکپارچه تحت شرایط جوی از هم پاشیده شده است و با تلاش مستشرقین بخشهای اصلی کتیبه خوانده شده است. کتیبه پایکولی از لحاظ مضمون دارای سه بخش است.

- در مقدمه معرفی نرسه پادشاه ساسانی و نسب نامه اوست. - متن اصلی شامل شرح حوادثی است که پس از درگذشت بهرام دوم (۲۷۶ تا ۲۹۳ م) تا حرکت نرسه از ارمنستان، مقرر فرمانروایی او به سوی ایران و ملاقاتش با بزرگان ساسانی در پایکولی اتفاق افتاده است و شرح حوادثی را که منجر به سلطنت رسیدن نرسه شده است را نیز شامل می شود. بخش پایانی کتیبه که از صلح با دولت روم سخن رفته و نام کسانی که پادشاه را در رسیدن به سلطنت یاری کرده اند ذکر شده است (وثوقی، ۱۳۸۷: ۷۵ و آموزگار، تفضلی، ۱۳۸۲: ۲۲).

- کتیبه های فوق از منابع دست اولی می باشد که مضمون آنها به نحوی به شرح طبقات اجتماعی پرداخته، البته در کتیبه های شاپور اول در حاجی آباد و تنگ براق و کتیبه نرسه در پایکولی به ذکر نام اشخاص و نیز طبقات پرداخته شده است که می توان در پژوهش های از این دست از آنها استفاده کرد.

سکه های ساسانی

سکه های دوره ساسانی منبع گرانبهایی از اطلاعات درباره ی تاریخ، فرهنگ و حیات اقتصادی آن دوره است. ساسانیان روشهای ضرب سکه خود را از اشکانیان گرفتند و به تدریج در آنها تغییرات عمده ای را به وجود آوردند. صنعت سکه زنی ساسانیان در دوره ای به طول تقریبی چهارصد سال از استمرار و ثبات فوق برخوردار بود. بر روی سکه، تصویر پادشاه که نیم رخ راست آن پیداست نقش شده است که درست عکس روشی است که در دوره ی اشکانی مرسوم بوده است. بر پشت سکه ها همواره نقش آتشگاه دیده می شود که از آن شعله برمی خیزد. نقش پشت سکه ها به سه شکل دیده می شود. آتشکده تنها، آتشگاه با دو تصویر جانبی، نیم تنه ای که از میان شعله چهره می نماید (سلود، ۱۳۸۰: ۴۳۰). بر روی سکه های ساسانی نام شاه و عنوانهای او ذکر می گردد. از زمان قباد اول (۵۳۱-۴۸۸ م) به بعد فقط نام شاه و به دنبال آن کلمه ی «افزون» آمده، و در زمان خسرو پرویز (۶۲۸-۵۹۱ م) کلمه ی خوره^۱ (=فره) نیز بدان افزوده شده، و از سال یازدهم سلطنت این پادشاه گاهی کلمه

^۱ - xwarrah

ی آبد^۱ (=شگفت) نیز ضرب شده است (آموزگار، تفضلی، ۱۳۸۲: ۲۶). از مهمترین ویژگیها و اختصاصات سکه های ساسانی، تاریخ ضرب آنها است که با خواندن و مطالعه آنها بسیاری از مسائل مبهم و تاریک آن دوران روشن و آشکار می شود. بدینگونه سکه های ساسانی به صورت سند و کتاب ارزشمندی است که رازهای تاریخ را می گشاید. در زمان ساسانیان با جلوس هر شهریار بر تخت سلطنت، مبدأ تاریخ آغاز و با خاتمه سلطنت او تاریخ مذکور به پایان می رسد. ثبت تاریخ سلطنت نشان می دهد که بعضی از فرمانروایان مدتی کوتاه و کمتر از یک سال و برخی دیگر دوران طولانی سلطنت نموده اند (سرفراز، آورزمانی، ۱۳۷۹: ۹۶).

از آنجا که قسمت مهمی از آثار هنری ساسانی که فلز کاری وزرگری است و خوشبختانه قطعاتی بسیار جالب از صحنه های شکار و رزم و بزم از حفاریها بدست آمده است، بواسطه تطبیق با سکه های آن دوره که تصویر کامل هر یک از سلاطین بطور دقیق و ظریف از تزئین سر و سینه و آرایش مو و تاج است میتوان این شاهکارهای هنر را با نهایت صداقت مشخص و منتسب به هر یک از شاهان واقعی نمود (بیانی، ۱۳۷۴: ۶). از روی تغییراتی که در ظاهر سکه های ساسانی در طی ۴ قرن بوجود آمده، می توان تا حدودی به تغییر و تحولات اقتصادی و اجتماعی عهد ساسانی پی برد.

متون پهلوی

زبان پهلوی یکی از زبانهای ایرانی میانه است که آثار بسیاری از جمله یک رشته نوشته های دینی و غیر دینی زرتشتی به آن زبان نقل و روایت شده است. معنای اصلی این واژه «مربوط به پهلَو» ، «آنچه از آن پهلَو» و «زبان پهلَو» است. آثار ادبی پهلوی به سبب اهمیتی که سنت شفاهی در ایران پیش از اسلام داشته غالباً به کتابت در نیامده بود و آنچه صورت مکتوب بر خود گرفته است در دوران اسلامی به سبب تحول زبان پهلوی به فارسی و نیز به علت تغییر خط پهلوی نیز دستخوش آسیب فراوان شد (تاوادیا، ۱۳۴۸: ۱). اگر چه بیشتر این آثار در قرن سوم و چهارم هجری تألیف نهایی یافت، این امر به دلیل احساس خطر از نابودی آنها و تلاش موبدان و روحانیون زرتشتی صورت پذیرفت (تفضلی، ۱۳۷۷: ۱۱۳). بخش بزرگی از میراث ادبی ساسانیان به صورت ناقص به دست ما رسیده است اما تنوع و شمار آنان نیز قابل ملاحظه است، منابع اصلی برای بررسی تاریخ و فرهنگ و جامعه آن دوره محسوب می شوند.

۱-۵-۱-۴- متون اوستایی

کتاب اوستا یکی از منابع ارزشمند در روشن ساختن تقسیمات و طبقات اجتماعی و زین ابزارهای جنگی در ایران باستان به شمار می رود. اوستا با این که یک نامه ی دینی و کتاب مقدس زردشتیان است؛ اما آگاهی های فراوانی در مورد جنگ افزارهای باستانی ایران دارد. به قول پورداد «اوستا زرادخانه ی پراج و گنجینه ی نام های ابزار جنگی» است (پورداد، ۱۳۸۲: ۳۱). در این کتاب گروهی از ایزدان و فرشتگان مانند خود ایرانیان رزم آزما، غرق اسلحه یا ابزارهای جنگی هستند که در بازسازی زین ابزارهای عهد هخامنشی به ما کمک می کند. هم چنین در اوستا در متن های متعددی به تقسیمات جامعه به طبقات مختلف بحث می کند و اصولاً برقراری نظام طبقاتی را موجب آرامش جامعه می داند. اما در استفاده از اوستا به عنوان منبع تحقیق با چند دشواری مواجه است که عبارتند از: الف) اشاره های اوستا، آمیزه ای از تاریخ و اسطوره اند.

ب) رویدادهای اوستا فارغ از قید زمان اند و تعیین دقیق حوادث تاریخی آن مشکل است.

تقریباً همه ی کتب زرتشتی که دینی محض است و به زبان پهلوی باقیمانده است در قرون بعد از انقراض ساسانیان تألیف و تدوین شده است (کریستین سن، ۱۳۷۷: ۹۲). این متون بر اساس اوستای مدون مکتوب ساسانی تنظیم یافته اند. مهمترین کتب ترجمه و تفسیر دینی زرتشتیان به زبان پهلوی عبارت اند از: بندهش، دینکرت، گزیده های زادسپرم، نامه های منوچهر، دادستان دینی، روایات پهلوی و وجرکرد دینی می باشد که در پژوهشهای با مضمون فرهنگ، طبقات اجتماعی و ساختار دینی- مذهبی عهد ساسانیان کاربرد دارند.

-دینکرد: این کتاب به معنی اعمال و کارهای دینی تألیف دینی است و در اصل، نه کتاب را شامل می شده است. کتاب اول و دوم و بخشی از کتاب سوم از میان رفته است. دینکرد از دیگر کتابهای پهلوی مفصل تر است و به منزله ی دانشنامه ی زرتشتی است. این مجموعه در حقیقت گردآوری و تدوین مطالبی بر اساس نوشته های پیشین زردشتی است (آموزگار، تفضلی، ۱۳۸۲: ۲۸). دینکرد شامل مباحث عمومی، یزدان شناسی و فلسفی است. بخشهای دیگر کتاب نیز شامل پاسخ به پرسشها، اندرزنامه ها، زندگی زرتشت، تاریخ پهلوانان و شاهان و ذکر مختصری از مطالب متون اوستایی است (بهار، ۱۳۷۸: ۲۰).

-گزیده های زادسپرم: این کتاب مجموعه ای است که آن را زادسپرم موبد سیرجان در قرن سوم هجری تدوین کرده است. دارای سی و پنج فصل است که به چهار بخش عمده تقسیم می شود.

بخش نخست که سه فصل را در بر می گیرد که نخستین آن درباره آفرینش آغازین است. در فصل دوم حمله اهریمن به موجودات هفتگانه یعنی آسمان، آب، زمین، گیاه، گاو ... هر کدام شرح داده شده است. در فصل سوم جنگ ایزدان گوناگون و حامیان آفریدگان فوق با اهریمن است. در این فصل از دریاها، دریاچه ها و رودها و کوهها سخن رفته و در مواردی نامهای اساطیری با نامهای واقعی تطبیق داده شده است، موضوع اصلی بخش دوم کتاب تاریخ عمومی دین است. چگونگی ادیان در زمانهای مختلف، زندگی زرتشت، تقسیمات اوستای دوره ساسانی، اندرزهای گوناگون از جمله مطالب بخش دوم است (راشد محصل، ۱۳۶۶: ۱۲۷).

- ارداویراف نامه: این کتاب درباره ی معراج دین مردی به نام ویراز (بنا به قرائت سنتی ویراف) است که بنا به مقدمه ی خود کتاب او را با به شاپور موید معروف زمان خسرو انوشیروان یکی دانسته اند. وی در این سفر آسمانی به بهشت و دوزخ و برزخ می رود و در بازگشت آنچه را دیده است، توصیف می کند (آموزگار، تفضلی، ۱۳۸۲: ۳۳). کتاب ارداویراف نامه به ۱۰۱ فصل تقسیم شده است. فصلهای ۴ تا ۱۵ شرح مشاهدات «ویراف» و توصیف انواع پارسایان و پادشاهای آنان در جاهای گوناگون بهشت و نیز توصیف برزخ است. از فصل ۱۶ تا پایان کتاب که بیشترین بخش کتاب را تشکیل می دهد به توصیف دوزخ و گناهکاران و عقوبتهای آنان اختصاص دارد (ارداویراف نامه، فرگرد ۱۰۱، بندهای ۲ تا ۴). و این عقوبتها علاوه بر گناهکاران شامل کسانی نیز می شود که خویشکاری مربوط به طبقه ی خویش را انجام نداده یا در انجام آن کوتاهی کرده اند و همینطور در پاداش و جایگاه رفیع و روشن ارواحی سخن رفته که در انجام خویشکاری طبقه اجتماعی خویش کوشا بوده و رعایت سلسله مراتب طبقات را نموده اند. این کتاب منبع خوبی در تبیین نظام طبقاتی در متون دینی عصر ساسانی می باشد.

نامه تنسر: «نامه تنسر» جزء آن دسته از آثار ساسانی است که متن پهلوی آن به ما نرسیده است. روایت عربی «ابن مقفع» از این نامه نیز از بین رفته است. پاره ای از روایت «ابن مقفع» را می توان در آثار مسعودی و ابوریحان یافت. این نامه را «ابن اسفندیار» نویسنده کتاب «تاریخ طبرستان» از عربی به فارسی ترجمه کرده و در تألیف خود نقل کرده است.

این نامه را تنسر (شکل درست آن توسر است) هیربدان هیربد عهد اردشیر ساسانی در پاسخ گشنسب شاه طبرستان، گیلان و دیلمان نوشته است. وی که به بعضی از اقدامات اردشیر انتقاد داشته

است در نامه ای به تنسر از او می خواهد که دلایل چنین اقداماتی از سوی شاه را برایش بنویسد. نامه مفصل و طولانی «تنسر» با یک مقدمه شروع می شود که از ظهور اسکندر و مرگ دارا و تقسیم ایران بین شاهان محلی و ظهور اردشیر صحبت شده است (وثوقی، ۱۳۷۸: ۱۰۸). این نامه یکی از مهمترین منابع تحقیق درباره حکومت اردشیر ساسانی و اقدامات او بخصوص در حوزه تقسیم جامعه به طبقات مختلف است و مجموعه ای از اطلاعات تاریخی و فرهنگی را در این حوزه به پژوهشگران ارائه می کند.

کارنامه اردشیر بابکان: کارنامه اردشیر بابکان بازمانده یکی از کهن ترین متنها پهلوی است و می توان آن را تنها اثر کامل تاریخی به زبان پهلوی دانست. این کتاب که احتمالاً در اواخر دوره ی ساسانی و بر اساس روایات کهن تری در فارس نوشته شده تاریخی است آمیخته با افسانه درباره اردشیر بابکان نخستین پادشاه ساسانی و در حقیقت باید آن را نوعی رمان تاریخی دانست. داستان مزبور یک روایت ادبی و شیرین است که حکایت از گزارش دوره ی پادشاهی اردشیر می نماید و با زبان ساده و گیرایی به رشته نگارش در آمده است. گویا مقصود نویسنده بیشتر نوشتن شرح حال افسانه آمیز پادشاه بوده است. «صادق هدایت» در مورد تاریخ نگارش این کتاب می نویسد: «با توجه به اینکه سبک و انشای محکم، ساده و استادانه کارنامه خیلی قدیمی است و با سبک کتب پهلوی که بعد از اسلام تألیف شده فرق دارد از این قرار می توان نتیجه گرفت که کارنامه فعلی بی شک از ادبیات اصیل دوره ی ساسانیان به شمار می رود و قطعاً بعد از سقوط یزدگرد و یا دوره ی اسلامی تنظیم نشده است» (هدایت، ۱۳۵۷: ۱۵۹). روایت «کارنامه اردشیر بابکان» شباهت بسیاری با محتوای شاهنامه فردوسی دارد (فره وش، ۱۳۷۸: ۳). این کتاب در پژوهشهای تاریخی مربوط به اوایل عهد ساسانی از منابع اصلی محسوب میشود. از اینرو در این رساله نگارنده از آن بهره گرفته است.

مادیان هزار دادستان: کتابی است که هزار قضیه ی حقوقی را در بر دارد و عدد هزار در مفهوم بسیار به کار رفته است. از این کتاب تنها یک نسخه ی خطی ناقص در دست است. جمع آورنده کتاب فرخ مرد پسر بهرام نام دارد. احتمال می رود که کتاب، در اصل، در دوران پادشاهی خسرو پرویز، آخرین پادشاهی که نام او در آن آمده است، تألیف شده باشد، ولی مانند بسیاری از کتابهای دیگر پهلوی، تدوین نهایی آن در قرن سوم هجری انجام گرفته است. قضایای حقوقی مطرح شده در کتاب بیشتر مربوط به قوانین مدنی است مانند مسائل مربوط به ازدواج، ارث، ملکیت، اجاره و ... (آموزگار، تفضیلی، ۱۳۸۲: ۹-۳۸ و کولسینکف، ۱۳۵۷: ۳۵).

هدف اصلی گردآورنده متن، تشریح قضایای حقوقی بر اساس متون دینی زرتشتی است. بیشترین موارد قضایی در این کتاب در زمینه «حقوق خصوصی» است. در بعضی موارد نیز به قوانین اداری و عمومی به صورت پراکنده اشاره شده است. از این نظر کتاب «مادیان هزار دادستان» منبع منحصر به فردی درباره وضعیت قوانین حقوقی عصر ساسانی است. در متن به فتوهای بسیاری از قضات زرتشتی که نام بعضی از آنان آمده است اشاره شده است (تاوادیا، ۱۳۴۸: ۴-۱۸۳). علاوه بر آن به بعضی از منابع خود مانند خویشکاری نامه موبدان (رساله وظایف موبدان) و دادستان نامه (رساله فتاواوی قضایی) اشاره شده است (وثوقی، ۱۳۷۸: ۱۱۹). از اینرو کتاب برای بررسی وضعیت اجتماعی و خویشکاری در نظام طبقاتی و همچنین مسائل حقوقی عصر ساسانی از منابع اصلی محسوب می شود.

۱-۵-۲ منابع خارجی عصر ساسانی

تاریخ ساسانیان نسبت به دوره های پیشین کمتر متکی به منابع خارجی است. اما تعدادی از نویسندگان بیزانسی، یونانی، ارمنی و سریانی به دلیل همجواری با ایران و اختلافات سیاسی و نظامی به طور مستقیم و غیر مستقیم درباره تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران آگاهی‌هایی در نوشته های خود به دست داده‌اند. تنوع و پراکندگی این منابع در کمتر دوره تاریخ ایران سابقه دارد. آنچه که در بررسی این گونه منابع باید در نظر داشت این است که بسیاری از نویسندگان منابع خارجی اخبار و روایات، خود را به قصد حمایت تبلیغاتی و سیاسی از حکومت‌های خود نوشته‌اند و در نقل روایات، جانب بی طرفی را رعایت نکرده‌اند. دسته ای دیگر از مورخین به دلیل گرایشهای دینی مسیحیت و تضادهای ایدئولوژیکی با ساسانیان - حامیان رسمی زرتشتی - در روایات خود به شدت علیه اقدامات سیاسی و فرهنگی ساسانیان جهت گیری کرده‌اند. محقق در بررسی این دسته از منابع باید گرایشهای دینی و سیاسی نویسندگان خارجی را در نظر داشته باشد، زیرا در گونه منابع «قلم در دست دشمن است» و واقعیت‌های تاریخی در پرده ابهام تعصبات و گرایشهای قومی و فرهنگی پوشیده شده است. با این همه این دسته از منابع جنبه های مفید و مؤثری هم برای بررسی تاریخ ایران خواهند داشت چون که بیانگر نظرات و آراء رقبای سیاسی ایران است و روایتی جدای از روایات رسمی حکومت را نقل کرده‌اند. با این توضیحات این دسته از منابع در صورتی می تواند مفید واقع شود که در مقایسه و مقابله با دیگر روایات قرار گیرد و در صورت منحصر بودن خبر در صحت و سقم آن تردید نماییم. از اینرو در اینجا به بررسی مهمترین کتب و نویسندگان خارجی معاصر با عهد ساسانی می پردازیم.

آمین مارسلین^۱

«آمین مارسلین» (۳۳۰ تا ۳۹۰ میلادی) نویسنده یونانی الاصل انطاکیه از سرکردگان نظامی «کنستانتین» امپراتور روم است. او در سنین جوانی به خدمت سواره نظام روم در آمد. در سال ۳۵۹ میلادی به اتفاق سربازان رومی در محاصره شهر «آمد» که در مرز ایران قرار داشت شرکت کرد. همچنین در سال ۳۶۳ م. در جنگ شاپور دوم با یولیانوس به عنوان افسر عالی رتبه حضور داشته، و شرح مفصلی از این رویداد را نوشت. او وقایع امپراتوری روم طی سالهای ۹۷ تا ۳۸۷ میلادی را در مجموعه ای سی و یک جلدی جمع آوری نمود که فقط ۱۸ جلد آن که وقایع سالهای ۳۵۷ تا ۳۷۸ م. را در می گیرد به دست ما رسیده است. او در مجلدات ۲۳ و ۲۴ و ۲۵ کتاب خود شرح مفصلی از جنگ ایران و روم در دوره شاپور ذوالاکتاف را آورده است (وثوقی، ۱۳۸۷: ۱۳۴). این کتاب به دلایلی در بررسی تاریخ ساسانیان مهم است. از جمله: چون نویسنده در صحنه ی نبرد حضور داشته می توان آن را روایت دست اولی از این رویداد دانست و دیگر اینکه کتاب او حاوی اطلاعات گرانمایی پیرامون وضعیت نظامی ایران و ابزار آلات و شیوه های جنگی و همچنین پوشش سربازان، ترتیب آرایش سپاه ایران و سواره نظام و نقش هر کدام از نیروهای نظامی ایران آمده است که در دیگر منابع کمتر به چشم می خورد. در این پژوهش در فصل مربوط به بررسی طبقه ی ارتشیان از آن بهره گرفته شده است.

پروکوپوس^۲

پروکوپوس (۵۰۰ تا ۵۶۵ میلادی) مورخ مشهور رومی احتمالاً در سال ۵۰۰ میلادی در شهر «قیصریه» در فلسطین کنونی به دنیا آمد. او در ایام جوانی به عنوان وکیل حقوقی و خطیب در بیزانس شهرت یافت و سپس به سمت منشی سردار معروف «بیلیزار» منصوب شد؛ او را در جنگها همراهی می کرد. او در جنگ «ژوستی نین» و سردار مشهورش «بیلیزار» با ایران شرکت داشت و شرح آن را در اثر خود آورده است. از پروکوپوس سه اثر تاریخی بر جای مانده است. کتاب مهم او به نام «تاریخ جنگها» در هشت بخش نوشته شده است و کتاب اول و دوم آن راجع به جنگ ایران و روم در دوره قباد و انوشیروان است (پروکوپوس، ۱۳۳۸: ۱۶-۲۱۵). در کتاب «تاریخ جنگها» که شرح مفصل روابط ایران و روم در دوره «ژوستی نین» است مطالب بسیار مهمی درباره این مقطع از تاریخ ایران نوشته شده است. اهمیت این اثر از آنجایی که نویسنده کتاب در جنگ ایران و روم حضور داشته است

^۱ - Ammian Marcellin

^۲ - Procopius

می تواند به عنوان روایت دست اولی از جنگ ایران و روم در دوره ی انوشیروان مورد استفاده قرار گیرد. به علاوه این اثر منبع دست اولی راجع به وضعیت لشکری و تشکیلات اداری و دیوانی ایران در عهد قباد و انوشیروان بوده و رویدادهای تاریخی ایران را در آن عهد از جمله نهضت مزدک و پیامدهای آن را شرح می دهد. از اینرو اطلاعات مندرج در این تألیف برای مورخ و پژوهشگر تاریخ ایران عهد ساسانی حائز ارزش بسیار است. در این رساله در موارد متعدد به آن استناد شده و از آن بهره گرفته شده است.

آگاثیاس اسکولاستیکوس

این کتاب شرح حال «ژوستی نین» امپراتور روم و در واقع دنباله وقایع تاریخی کتاب «پروکوپوس» است. این منبع نیز برای اطلاع از وضعیت عمومی ایران در دوره خسرو انوشیروان از اهمیت بسیاری برخوردار است. او در نوشته های خود تأکید کرده است که در نوشتن تاریخ ایران به مجموعه نوشته ها و اسناد ومدارک رسمی دربار ساسانیان در تیسفون دسترسی داشته است. اگر چه آگاثیاس در دوران خسرو انوشیروان می زیست. اما به دلیل دسترسی به سالنامه های شاهنشاهی ساسانی در بایگانی های تیسفون، تاریخ وی یکی از منابع اصلی است و در پژوهشهای با مضمون شاهان ایران و مدت سلطنت و اقدامات آنها می تواند منبع خوبی برای پژوهشگران تاریخ عهد ساسانیان باشد.

۱-۵-۳- منابع تاریخی دوره اسلامی

سقوط ساسانیان و گسترش اسلام به سرزمینهای دیگر با تغییرات عمده ای در مسائل اجتماعی و اقتصادی همراه بوده است. این تحولات نظر مورخین و فیلسوفان و متفکرین اسلامی را به خود جلب کرده و در این راستا کتب و تألیفات بسیاری پیرامون حوادث و رویدادهای تاریخ اسلام و حوادث بعد از آنرا به رشته ی تحریر در آورده اند. مورخین اسلامی سقوط ساسانیان و نحوه ورود نیروهای عرب به ایران را تحت عنوان «فتوح» مورد بررسی قرار داده اند. در جستجو و بررسی دلایل شکست ایران از اعراب و رویدادهای پیش از آن مطالب بسیاری ثبت کرده اند. یک دسته از مورخین اسلامی برای تدوین تاریخ عمومی جهان ناگزیر به تاریخ ایران و به ویژه ادوار پیش از اسلام در ایران پرداخته اند. بعضی از این مورخین از منابع و مآخذ ایرانی استفاده کرده اند و بر اساس آن تاریخ ایران را در کتب خود مورد بررسی قرار داده اند. این کتب و روایات اطلاعات گرانبهایی پیرامون ایران دوره ساسانی در خود گرد آورده اند که برای درک هرچه بهتر رویدادهای تاریخی ایران ناگزیر باید به آنها مراجعه کرد. نمونه های مشهور و بارز مورخین دوره اسلامی عبارت اند از: ابن قتیبه دینوری، یعقوبی، طبری،

حمزه اصفهانی، مسعودی و دسته سوم از مورخین آن دست از مورخین ایرانی را می توان نام برد که با استفاده از روایات شفاهی و منابع پهلوی اقدام به نگارش تاریخ ایران کرده اند که مشهورترین آنان نیز عبارت‌اند از: بلعمی، ابن بلخی، نویسنده مجمل‌التواریخ، گردیزی، البته محقق تاریخ ایران در استفاده از این منابع باید نکات ذیل را به خاطر داشته باشد، و بر اساس آن در صحت و سقم روایات و میزان اعتبار آن دقت کافی به عمل آورد.

۱- روایات اعراب راجع به فتوحات ایران در دوره ساسانی از نفوذ تعصبات قومی طوائف عرب و دوستی‌ها و دشمنی‌های دیرینه آنان خالی نیست و تحت تأثیر مبالغات و افراط‌گراییهای «قصاص» که در کوی و برزن و برای جلب اعجاب و تحسین عامه به نقل حکایات اهتمام می ورزیده اند و روایات خود را با حکایات و اشعار و امثال می آمیخته اند قرار دارد (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۲۱).

۲- بعضی از روایات فتوح نیز تحت تأثیر اختلافات قبیله‌ای و تمایلات قومی دارد و مبتنی بر مفاخر طایفه‌ای و اظهار مخصوص در حق اعراب خاصه کوفیان است (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۲۲).

۳- در اینگونه نوشته‌ها باید به تمایلات اعتقادی نویسنده (شیعه یا سنی یا خارجی) و گرایشهای قبیله‌ای او (عدنانی- قحطانی) توجه کامل کرد و بر اساس آن به برآورد نهایی از روایات نویسنده پرداخت.

۴- این دسته از نوشته‌ها از نظر زمانی فاصله زیادی با دوره ساسانی دارند و اغلب دارای پیش‌داوریهای مذهبی و فرهنگی هستند و بر اساس درک شخصی نویسنده از گذشته تدوین شده‌اند (وثوقی، ۱۳۸۷: ۱۴۵).

در اینجا مهمترین تألیفات مورخین اسلامی که در این رساله مورد استفاده قرار گرفته‌اند، به ترتیب قدمت تألیف، همراه با معرفی کوتاه ذکر می‌شوند.

-تاریخ یعقوبی:

قدیمیترین تاریخ عمومی جهان به زبان عربی تاریخ یعقوبی اثر احمد بن ابی یعقوب بن وهب بن واضح است. وی بر اساس نام جد سومش به «ابن واضح» مشهور شده است. او در بغداد متولد شده و در سال ۲۸۳ ه.ق در گذشته است. کتاب او در نیمه دوم قرن سوم هجری نوشته شده است و به ذکر رویدادهای سال ۲۵۸ هجری ختم می‌شود. بخش اول کتاب او با روایاتی پیرامون «یهودیان» آغاز می‌شود و از تمدنهای قدیم بین‌النهرین و فرمانروایان سوریه، آشور و بابل اطلاعاتی آمده است و پس از

آن از تاریخ یونان و روم و ایران یاد شده است. «کولسینیکف» درباره ارزش و اعتبار نوشته های او می نویسد: «اطلاعات مربوط به تاریخ سیاسی آخرین شهریاران ساسانی و مناسبات آنها با «بنی لخم» با آنچه که در آثار سایر مؤلفین عرب زبان آمده است تفاوت چندانی ندارد. اثر یعقوبی با گشت و گذاری که در زندگی ایران قبل از اسلام دارد و بعضی از روایات آن در سایر آثار تاریخی همسان نیست، مورد توجه است. چنان که در این اثر فهرستی از نامهای مقامات عالی دولتی در ایران و تفسیری درباره آنها وجود دارد و اطلاعات مؤلف درباره تقسیمات اداری دولت ساسانی درخور توجه است. اگر چه او به ندرت از منابع نام می برد و از روایات ضد و نقیض یکی را بر می گزید» (کولسینیکف، ۱۳۵۷: ۴-۷۳).

- اخبار الطوال دینوری:

- ابوحنیفه احمد بن داود دینوری عالم برجسته اسلامی قرن سوم هجری در «دینور» به دنیا آمد. از تاریخ تولد و زندگانی او اطلاع بسیار کمی در دست است. تاریخ وفات او را بین سالهای ۲۸۱ تا ۲۹۰ هجری ذکر کرده اند (دینوری، ۱۳۶۸: ۱۳). کتاب تاریخی، «اخبار الطوال» از جمله آثار اوست که شرح رویدادهای تاریخی جهان از حضرت آدم تا دوره اسلامی است. بخشی از کتاب او شامل بررسی تاریخ ایران از دوره پیشدادیان تا اواخر عصر ساسانی است. او در نوشتن این قسمت از تاریخ ایران از منابع پهلوی و ایرانی استفاده کرده است (کولسینیکف، ۱۳۵۷: ۷۲).

نولدکه درباره ارزش روایات ساسانی این کتاب می نویسد: «کتاب ابوحنیفه دینوری نشان می دهد که او به طور مستقیم یا غیر مستقیم از مآخذ افسانه ای و داستانی استفاده کرده است. در جایی که طبری اخبار متفاوت و متخالف را به طور جداگانه از یکدیگر می آورد، دینوری آن را به صورت شرحی منظم و منسجم در می آورد (نولدکه، ۱۳۷۸: ۲۹). به طور کلی می توان گفت که اخبار الطوال دینوری یکی از منابع مهم مطالعه عصر ساسانی محسوب می شود و اطلاعاتی درباره تاریخ ساسانیان، معرفی طبقات اجتماعی عهد ساسانیان و به ویژه سقوط آن سلسله در این کتاب دیده می شود؛ که در آثار دیگر نیست. از این کتاب به طور مستقل در مطالعات عهد ساسانی بهره مند شد.

- تاریخ طبری:

ابوجعفر محمد ابن جریر طبری در سال ۲۲۴ هجری قمری / ۸۳۹ میلادی در آمل یکی از شهرهای طبرستان متولد شد و به همین جهت به «طبری» معروف شد. در دوران جوانی مسافرتهای بسیاری کرد و در بصره و کوفه و شهرهای سوریه که مراکز بزرگ علمی جهان اسلام بودند به کسب

علم پرداخت (نولدکه، ۱۳۷۸: ۱۴). تاریخ طبری یکی از مهمترین و مشهورترین تواریخ عمومی اسلام و جهان به زبان عربی است که به واسطه آگاهی های علمی و اجتماعی مولف آن از معتبرترین منابع تاریخ اسلام به شمار می رود. این اثر شامل اسناد فراوان و روایات بسیار است که به صحت آن ها می توان اطمینان داشت، در آن اخبار متضاد بدون مطابقت با یکدیگر درج شده است. طبری بی آنکه این اخبار را مطابقت کند به محققان امکان می دهد خود پیرامون ارزش و صحت مطالب ارائه شده داوری نماید. از نظر وی تنها بازگویی به لفظ ضامن صحت مطلب است. اتفاقاً نولدکه همین ویژگی را یکی از ارزشهای طبری می داند و معتقد است که بدین ترتیب اخبار کهن مطمئن تر به دست مارسیده است (نولدکه، ۱۳۷۸: ۲۸). مهمترین منبع طبری در نقل قول تاریخ ساسانیان کتاب مفقود شده «خدای نامه» است که متن اصلی آن در دوره ی ساسانی نوشته شده است. احتمالاً طبری از متن ترجمه شده «خدای نامه» بهره برده است. از این منبع با نام عمومی «سیرالملوک» نیز یاد شده است. (وثوقی، ۱۳۸۷: ۱۴۹). در این کتاب حوادث دوران هر یک از شاهان ساسانی از جمله جنگها، فعالیتهای عمرانی و شهرسازی و نیز تحولات اجتماعی و را می تواند راهگشا باشد، که در این رساله نیز بحد مکفی از آن بهره برده شده است.

-مروج الذهب و معادن الجواهر:

نویسنده اثر ابوالحسن علی بن حسین مسعودی مورخ شیعی مذهب قرن چهارم است. وی پس از یک دوره تحصیل در بغداد برای ادامه آن به کشورهای متعددی سفر کرده، در دوران جوانی خود هم سرزمینهای میان اقیانوس هند و اطلس و دریای سرخ و دریای مازندران را به سیر و سیاحت گشت و احتمالاً سفری به چین و مجمع الجزایر مالایا نیز داشته است (کراچکوفسکی، ۱۳۷۹: ۱۳۹). مسعودی اواخر عمر خود را در شام و مصر گذراند و سرانجام در سال ۳۴۶ هجری قمری در فسطاط مصر در گذشت. وی یکی از پرکارترین علمای اسلامی است و کتب بسیاری در زمینه تاریخ و جغرافیا نوشته است. کتاب تاریخ او به نام «اخبار الزمان» در سی جلد تدوین شده بود، او این تاریخ نوشته عظیم را به طور خلاصه در کتابی دیگر با عنوان «کتاب الاوسط» تدوین نمود که این دو اثر مفقود شده و به دست ما نرسیده است. دو کتاب از این نویسنده بزرگ بر جای مانده است یکی «مروج الذهب و معادن الجواهر» در تاریخ و دیگر «التنبیه و الاشراف» در علم جغرافیا است (وثوقی، ۱۳۸۷: ۱۴۹). او در بررسی تاریخ و فرهنگ ایران باستان در دو تألیف خود از منابع و مدارک بسیاری استفاده کرده است که بخشی از آن را در مسافرتها خود از روحانیون زرتشتی و زمینداران ایرانی به دست آورده است

(التنبیه الاشراف، ۱۳۷۰: ۹۲). اطلاعاتی که او درباره تاریخ ساسانیان در کتاب خود آورده است متکی به منابع پهلوی است و احتمالاً او از کتاب «خدای نامه» «ابن مقفع» استفاده کرده است. او همچنین از متون ادبی و گاهشماری ایرانی و آیین نامه های مختلف نیز بهره برده است. نولد که در ارزیابی از نوشته های مسعودی می نویسد: «نوشته های مسعودی می تواند به عنوان مکمل تاریخ طبری مورد استفاده قرار گیرد چون غالباً اخباری از منابع خوب ایرانی نقل می کند» (نولد که، ۱۳۷۸: ۲۹). از آنجا که مسعودی از مورخینی است که به سیر و سیاحت پرداخته، با علمای عصر خود از جمله طبری ملاقات داشته و همچنین از اطلاعات موبدان و دهقانان زرتشتی استفاده نموده است. می توان گفت بسیاری از اخباری که در باب طبقات اجتماعی و عصر ساسانیان آورده است، موثق و قابل اطمینان بوده است و در رساله ی حاضر به کرات از آن بهره گرفته شده است.

- بلعمی:

تألفی که تحت عنوان تاریخ بلعمی شهرت یافته است در واقع ترجمه ای از بخش پیش از اسلام تاریخ الرسل و الملوک محمد بن جریر طبری است. مترجم آن ابوعلی محمد بن محمد عبدالله تمیمی بلعمی (متوفی به سال ۳۶۳ ه.ق) یکی از رجال و وزرای مشهور سامانیان است. او کار ترجمه را از سال ۳۵۲ هجری قمری آغاز نمود و آن را طی سه سال به انجام رسانید (بلعمی، ۱۳۴۱: ۱). بلعمی در ترجمه خود تنها به برگرداندن تاریخ طبری از عربی به فارسی بسنده نکرده است بلکه در این کار تصرفاتی هوشمندانه داشته است و هر جا که گفته های طبری خسته کننده و تکراری یافته است آن را رها و به نقل گفته های معتبر اکتفا کرده و به جای مطالب محذوف نکته های دقیق و ارزنده ای به کتاب اضافه کرده است با وجودی که مآخذ اصلی بلعمی اثر طبری بوده است، این مولف ایرانی بارها از مطالب آثار دیگر نیز بهره برده است. این تألیف را نخستین بار ملک الشعرا بهار تصحیح کرده است اما به چاپ آن موفق نشد تا سرانجام پروین گنابادی آن را در سال ۱۳۴۱ ه.ش به چاپ رسانید. زرین کوب در یک ارزیابی کلی از این کتاب می نویسد: «تاریخ بلعمی فارسی ترجمه خلاصه ماندی است که ابوعلی بلعمی وزیر منصور بن نوح (۳۶۶-۳۵۰ ه.ق) از این کتاب پرداخته است و از روایات مختلف آن غالباً یکی را برگزیده و از آن اسناد را حذف کرده است. به طوری که این ترجمه اصل کتاب را که به سبب تفصیل آن زیاد سنگین بود مدتها در نزد فارسی زبانان در عقده ی فراموشی افکند (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۲۷).

- ثعالبی:

ابومنصور حسین بن محمد مرغنی یکی از مورخان ایرانی معاصر نصر بن سبکتکین برادر سلطان محمود غزنوی بوده است. از زندگی او اطلاع چندانی در دست نیست. کتاب تاریخی او به نام «عُرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم» است که آن را به امیر غزنوی تقدیم کرده است (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۸). این کتاب در حدود سال ۴۱۰ هجری قمری نوشته شده است و در آن گزارش منظمی از تاریخ ایران از آغاز تا پایان امپراتوری ساسانی آمده است. مطالب کتاب برگرفته از متونی است که نام برخی از آنها در متن کتاب ذکر شده است. اگرچه تاریخ ثعالبی بسیار کوتاهتر از شاهنامه فردوسی است و در پاره ای جزئیات کوچک با آن تفاوت دارد اما نه در شرح رویدادها، بلکه حتی در زبان و فصاحت و کلام نیز از بسیاری جهات همانند اثر فردوسی است (یارشاطر، ۱۳۸۷: ۴۷۵). در این اثر منابع پهلوی بر جای مانده در قرن چهارم و پنجم هجری به طور گسترده مورد استفاده نویسنده قرار گرفته است. مهمترین منابع و روایات پهلوی که در اثر ثعالبی از آنها استفاده شده عبارت اند از: عهد اردشیر، عهد شاپور و هرمز، نامه های خسرو پرویز در پاسخ شیرویه، توقیعات اردشیر، نرسی، بهرام گور، خسرو پرویز، کارنامه اردشیر بابکان، داستان خسرو وریدگ، گزارش شطرنج و آیین نامه. (وثوقی، ۱۳۸۷: ۱۵۵). در یک برداشت کلی می توان گفت که کتاب «ثعالبی» به دلیل نقل روایات ایرانی از منابع گوناگون پهلوی، همچنین بخش عمده ای از روایات پهلوی در کتاب عیناً نقل شده است. می تواند در پژوهشهای با مضمون فرهنگ و طبقات اجتماعی عهد ساسانی مورد استفاده قرار گرفته و آن را یک منبع اصیل دانست.

۱-۵-۴- منابع جدید

از دو سده گذشته تقریباً مطالعات پیرامون زبان، تاریخ و فرهنگ ایران آغاز گردید و خاورشناسان گذشته از دست نوشته های به زبان های ایران باستان، از منابع یونانی، سریانی، ارمنی، عربی، کتیبه های ایران باستان و مجموعه سکه های ایران باستان هم بهره برده اند.

بررسی تاریخ ایران در زمان ساسانیان از مشکل ترین فعالیتهایی است که خاورشناسان به آن پرداخته اند. در این خصوص علی رغم مشکلات، بسیاری از خاورشناسان در این زمینه به فعالیت پرداختند. مهمترین تحقیق در تاریخ ساسانیان توسط کریستین سن نوشته شده است. وی همه منابع را در دسترس داشته و از آنها بهره برده است. از دیگر مورخین معاصر کلاوس شیپمان، پورفسور گیرشمن، ریچارد تئودور نولدکه و مرحوم پیرنیا در حوزه تاریخ سلسله ساسانیان به مطالعات وسیعی دست زده اند و آثار ارزشمندی را تألیف نموده اند. که به نحو مقتضی از آنها در تألیف این رساله بهره برده است.

-ایران در زمان ساسانیان : آرتور کریستن سن؛ ترجمه رشید یاسمی:

در این کتاب مؤلف در کنار بررسی تحولات سیاسی عهد ساسانیان به بررسی تحولات دین زرتشتی و نظام اجتماعی و نظام حاکم بر خانواده در عهد ساسانیان پرداخته است. از نقاط قوت کتاب استفاده مؤلف از اغلب منابع قدیم و جدید، از یونانی و رومی، سریانی، ارمنی و عربی در نگارش کتاب است. با توجه به اینکه نگاه اصلی نویسنده معطوف به مسائل سیاسی عهد ساسانیان بوده و به مسائل اجتماعی و نظام اجتماعی طبقاتی کمتر پرداخته است، با این حال این کتاب منبع خوبی برای پژوهش های تاریخی عهد ساسانیان قلمداد می شود که در رفع کاستی ها در زمینه نقش نظام طبقاتی در تحولات سیاسی و ساختار اجتماعی و اقتصادی عهد ساسانیان کمک موثری می نماید.

-تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان ؛ پژوهش دانشگاه کمبریج (جلد سوم -قسمت اول)

این کتاب به قلم جمعی از نویسندگان و به کوشش احسان یارشاطر تنظیم شده و توسط حسن انوشه به فارسی برگردانده شده است و شامل ۱۷ بخش و ۴ قسمت می باشد. هر قسمت آن مبتنی بر بخش های خاصی است که به بررسی تاریخ روایی، اعتقادات دینی ایران باستان و مناسبات با همسایگان در عهد باستان می پردازد. در بخش چهارم کتاب که به بررسی تحولات سیاسی ایران در عهد ساسانیان پرداخته است، در لابه لای شرح تحولات سیاسی به نقش قدرت یکی از طبقات اجتماعی مهم عهد ساسانیان یعنی روحانیون زرتشتی در جا به جایی قدرت پرداخته؛ و اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه ایران را از یزدگرد اول تا خسرو اول و اصلاحات او بیان می نماید. با توجه به اینکه در عهد قباد و انوشیروان یکی از جنبش های مهم اجتماعی که ناشی از نارضایتی از نظام طبقاتی حاکم بود، به وقوع پیوست لذا این کتاب یکی از منابع مهم برای پژوهشگران در شناخت و بررسی مسائل مربوط به ساختار اجتماعی، دینی، اقتصادی و سیاسی عهد ساسانیان می باشد.

- وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانیان؛ آرتور کریستن سن؛

ترجمه مجتبی مینوی

این کتاب در شش فصل به نگارش در آمده که موضوع آن تقسیمات طبقات اجتماعی متعلق به اوایل عهد ساسانی می باشد که مؤلف آن را بازمانده نظام اجتماعی حکومت اشکانی می داند. از نقاط قوت کتاب این است که مؤلف در تدوین کتاب از منابع دست اول متون پهلوی دینی، غیر دینی، منابع رومی و یونانی نزدیک به دوره بحث استفاده برده است و توانسته تصویر نسبتاً روشنی از نظام

اجتماعی و نظم و ترتیب عمومی ایران و آیین و آداب ایرانیان در زمان ساسانیان ارائه دهد. وی به بررسی طبقات چهارگانه جامعه عصر ساسانی و زیرشاخه های هر یک از طبقات پرداخته و در بررسی طبقه بزرگان، تاکید خاصی بر امتیازات و القابی که به نشان افتخار توسط دربار به آنها اهدا می شده، نموده است. نویسنده در کنار طبقات اجتماعی به شرح وضعیت خانواده و قوانین حاکم بر نظام خانواده، به انواع ازدواج های مرسوم در عهد ساسانی، قانون فرزندخواندگی، نظام اجتماعی اوایل عهد ساسانی و تشریح دین زرتشتی قبل از جلوس ساسانیان پرداخته است میتواند در پژوهش هایی از این دست مورد استفاده قرار بگیرد.

- تاریخ مردم ایران، ایران قبل از اسلام: عبدالحسین زرین کوب:

مولف در این کتاب به شرح حضور آریاییان از زمان ورود به نجد ایران تا بنیانگذاری دولت توسط مادها، پارس ها، پارت ها و ساسانیان پرداخته است. از نقاط قوت کتاب این است که نویسنده تمام سعی و کوشش خود را به کار برده تا تاریخ اساطیری ایران را به تاریخ واقعی آن پیوند دهد. بصورت تحلیلی با مسائل برخورد کرده است و توضیح مکفی در رابطه با سلسله های ایرانی قبل از اسلام و چگونگی روی کار آمدن آنها ارائه داده است این توضیحات در راستای تبیین کشمکش ها و درگیری ها بین شاهنشاهان در به دست گرفتن قدرت است. مولف در کنار تحولات سیاسی اشاراتی هم به نقش طبقات اجتماعی خصوصا روحانیون و نجبا در عهد ساسانیان در جابه جایی قدرت دارد، که میتواند در پژوهش هایی از این دست مورد استفاده قرار بگیرد.

- مبانی تاریخ ساسانیان:

این کتاب ادامه کتاب دیگری است که نویسنده در سال ۱۹۸۰ درباره تاریخ و تمدن پارتیان منتشر کرد. ساختار و فصل بندی هردو اثر مشابه است. در این کتاب «کلاوس شیپمان» استاد برجسته باستان شناسی دانشگاه گوتینگن، پس از گشت و گذاری کلی در تاریخ ساسانیان، به ساختار دولت آن، اقتصاد در دولت ساسانی، نقش و موقعیت دین در آن دوره، وضعیت سپاه و سرانجام معماری و هنر ساسانی می پردازد و تصویری جامع و دقیق از حیات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه ایران در عهد ساسانیان به خواننده ارائه می دهد که در پژوهشهای با مضمون ساختار اجتماعی و بخصوص نظام طبقاتی عهد ساسانی می تواند منبع خوبی باشد و در این رساله نیز از آن بهره برده شده است.

فصل دوم

عوامل مؤثر بر شکل گیری نظام طبقاتی در عهد ساسانی

۱-۲. مدخل

پس از ضعف دولت سلوکی، در ایالتی که امروز به فارس موسوم است، دولت نیمه مستقلی تشکیل شد که در ظاهر مطیع پادشاهان اشکانی بود. حکمفرمایان این دولت کوچک، ضمناً سمت روحانیت نیز داشتند و در مسکوکاتی که از آنها باقی مانده است؛ تصویر شاه آن حدود مشاهده می شود که در مقابل آتش مقدس ایستاده کمانی بر دست دارد. در طرف دیگر آن آتش و درفش کاویانی افزوده شده است. خطی که بر روی مسکوکات اخیر این فرمانروایان است، آرامی و بزبان پهلوی اشکانی است. چنان که از این مسکوکات معلوم میشود بعضی از این حکمرانان بخود لقب «ملکا»، «شاه» داده و بعضی دیگر خویشان را «قرانکرا» که به معنی آتش ساز است، ملقب نموده اند. ولی مورخین شرقی آنها را هیربد خوانده و همین موضوع بخوبی میرساند که آنان سمت روحانیت داشته اند و آئین مغان زمان هخامنشی در میان این طبقه محفوظ مانده بود (رازی، ۱۳۷۱: ۵۵). این دولت نیمه مستقل در طول شاهنشاهی اشکانی در کنار سایر ایالتهای ملوک الطوائفی به حیات خود ادامه داد. تا اینکه در اواخر حکومت اشکانیان که ضعف این سلسله نمایان شده بود، فرصت و زمان مناسب برای قدرت یافتن دودمان ساسانی فراهم گردید. این ضعف و انحطاط با شورش و اختلالی، که در آغاز قرن سوم میلادی در ایالت پارس حکمفرما بود، خود را نشان داد. ظاهراً هر شهری، که تا اندازه ای قابل اعتناء بود پادشاه کوچکی داشته است. مهمترین این امارات کوچک شهر استخر بود، که پایتخت پادشاهان باستانی پارس محسوب میگردید. در این تاریخ شهر استخر بدست گوچهر از سلسله بازرنگیان افتاد.